

Gyóni Gábor

OROSZ BIRODALOM VOLT-E A SZOVJETUNIÓ?

1. Az első világháború eredményeképpen Közép-Kelet-Európában felbomlottak tradicionális, dinasztikus birodalmak, s megkezdődött a nemzetállamok kialakulásának – bonyolult ellentmondásokat magában rejtő, lényegében napjainkig tartó – folyamata. Az egykori Orosz-, Oszmán- és Habsburg birodalmak helyén nemcsak nemzetállamok alakultak ki, hanem soknemzetiségű föderációk is, melyek közül legjelentősebb az Orosz Birodalom romjain – elveszítve az egykori Orosz Birodalom baltikumi, lengyelországi, besszarábiai területeit, s a Kaukázusban Kars vidékét (az elmúlt 200 év orosz hódításainak jelentős részét) – 1922 decemberében létrejött soknemzetiségű állam, a Szovjetunió volt.

Az 1991 után létrejövő, korábban államisággal nem rendelkező, nyelvileg-kulturálisan Oroszországhoz közel álló szovjet utódállamok történetírásában természetesen uralkodóvá vált a történeti emlékezet megformálásában az orosz múlttal szembeni pozicionálás. Az új nemzeti historiográfiák interpretációban – a fiatal nemzetállami diskurzus gyermekbetegségeként – a Szovjetunió (s általában véve Oroszország) történelmének hangsúlyozottan etnikai nacionalista (eticista) interpretációja jelenik meg (a legerősebben talán Ukrajnában, ahol az 1932–33-as szovjetunióbeli, ukrainai éhínséget – nyilvánvaló aktuálpolitikai céllal, de nemcsak a politika szintjén – úgy interpretálják, mintha az kimon-dotan az ukrán nép fizikai megsemmisítésére irányult volna).¹ Kelet-Közép-Európában ettől függetlenül mélyebb hagyományai vannak az etnikai interpretációknak, s a magyar irodalomban is lehet találkozni olyan, a történetiség elvét feladó művekkel, amelyek a soknemzetiségű Oroszor-

¹ *Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ – НКВД. Київ 2007., az ukrán Rada 2006-ban az ukrán nép elleni genocidiumként értékelte az 1932–1933-as éhínséget. Відомості Верховної Ради України 2006. № 50.*

szág történelmének egészét egyfajta etnikai harcként ábrázolják.² Gyakori előítélet, amely az Oroszország fejlődésében a nemzetiségi folyamatokat orosz–nem orosz relációra egyszerűsíti, s ezen belül is a nem orosz népek ruszifikációját emeli ki, nem véve figyelembe az oroszok asszimilációját.³ Ezekben, s a hasonló interpretációkban a Szovjetunió „orosz birodalomként” jelenik meg, az orosz birodalmi és legfőképpen nacionalista érdekek kiszolgálójaként.

2. A cárizmus utolsó időszakában (a liberális-nacionalista II. Sándor uralkodásától kezdve) nacionalista, ruszifikáló politika vette kezdetét az Orosz Birodalomban, mely az 1863-as lengyel felkelés utáni megtorlásokban (lengyelek számára a földvásárlás megtiltása 9 kormányzóságban, a lengyel és litván nyelvek száműzése az oktatásból, a katolikus egyház elleni repressziók, a lengyelek eltávolítása a közigazgatásból, az ügyintézés ruszifikálása),⁴ a Volga-vidéki, baltikumi, kaukázusi nemzetiségi-felekezeti iskolák ruszifikálásában,⁵ az ukrán nyelv elleni állami intézkedésekben nyilvánult meg leglátványosabban. III. Sándor uralkodása (1881–1894) idején az autonóm Finnországban is ruszifikációs kurzus vette kezdetét, különböző zsidóellenes törvényeket hoztak, amelyek – az antiszemita törvénykezési gyakorlat – lényegében az Orosz Birodalom megszűnéséig folytatódtak.⁶ Közép-Ázsiában korlátozták az óslakosok számára a földszerzést, miközben már Sztolipin reformjai előtt megkezdődött a peremterületek „kolonizációja”, azaz orosz parasztokkal való benépesítése.⁷

² Pusztay János: *Nyelvével hal a nemzet*. Budapest 2007.

³ Сандерланд В. Русские превращаются в якутов? «Обынородчивание» и проблемы русской национальной идентичности на Севере Сибири. in: *Российская империя в зарубежной историографии*. Москва 2005. 199-227.

⁴ Дякин В. С. Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX в.) in: *Вопросы истории* 1995/9. 130-142., 133.

⁵ Egyedül az örmény iskolák autonómiája maradt meg 1871 után, ám 1905-ben ezt is likvidálták. Tulajdonképpen ezután kapott lábra az örmény nemzeti ellenállás, a dasnakok mozgalma. Дякин В. С.: *Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX в.)* in: *Вопросы истории* 1995/9. 130-142., 138.

⁶ Иоффе Г. З. Выселение евреев из прифронтовой полосы в 1915 г. in: *Вопросы истории* 2001/9. 85-98.

⁷ Дякин В. С. Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX в.) in: *Вопросы Истории* 1995/9. 130-142., 138.

Ez a fajta politika természetesen ahhoz vezetett, hogy a nemzetiségi kérdés az egyik leglényegesebb destabilizáló faktorrá vált a soknemzetiségű birodalomban. Az Orosz Birodalom alkotmánya szerint az államnyelv az orosz volt (3. cikkely), az államvallás a pravoszlávia (62. cikkely – az egyéb vallások szabad gyakorlásának biztosítása mellett, 67. cikkely). Az orosz lakosság a birodalom bizonyos peremterületein (Dél-Kaukázus, Vlnó és Kovnó kormányzóságok, Varsó) „különleges jogokat” élvezett, etnikai alapon elkülönülő választói körzetet alkotva.⁸ Az etnicizáló törvénykezési gyakorlatnak a monarchia bukása, az 1917-es februári forradalom után hatalomra jutott Ideiglenes Kormány vetett véget, márciusban eltörölve minden hitbéli és vallási korlátozást.⁹

A szovjethatalom nemzetiségi politikája a népek önrendelkezési jogának elvéből indult ki: a Szovjetek II. Összoroszországi Kongresszusa 1917. október 25-i munkásokhoz, katonákhoz és parasztokhoz intézett kiáltványában egyebek mellett azt ígérte, a szovjethatalom biztosítja a népek önrendelkezési jogát.¹⁰ A szovjethatalom egyik első dekrétuma (október 26-án) az antiszemita pogromok elleni leghatározottabb fellépést sürgette.¹¹ November 2-án (az új naptár szerint 15-én) elfogadták az Oroszország népeinek jogairól szóló deklarációt, biztosítva (1.) Oroszország népeinek egyenlőségét, (2.) a népek önrendelkezési jogát, beleértve az önálló állam alapításának igényét, (3.) minden nemzeti és vallási privilégium és korlátozás eltörlését, (4.) a nemzeti kisebbségek szabad fejlődésének lehetőségét.¹² Mindez a gyakorlatban is megvalósult, december végén Finnország függetlenségének elismerésével.¹³ 1918 januárjában a szovjethatalom „a szabad nemzetek szövetsége alapján” létrejött föderatív köztársasággá nyilvánította Oroszországot, amely után megkezdődött a polgárháborúba sodródó ország fokozatos „föderalizációja”.¹⁴ A Szov-

⁸ *Конституция Российской империи*. СПб. 1908. 54., 65., 142-143.

⁹ *Сборник указов и постановлений Временного Правительства* вып. 1. 27 февраля – 5 мая 1917 г. Петроград 1917. 46.

¹⁰ *КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК*. Т. 2. Москва 1983. 7.

¹¹ *Декреты советской власти* Т. 1. Москва 1957. 16.

¹² *Декреты советской власти* Т. 1. 40

¹³ *Декреты советской власти* Т. 1. 250.

¹⁴ *Декреты советской власти* Т. 1. 321., Гроспуп В. Я.: *Образование СССР (1917–1924 гг.)* Москва 2007. 33-58.

jetek 7. Összoroszországi Kongresszusán 1919 februárjában nemcsak hogy kiálltak az elnyomott népek jogaiért, de harcot hirdettek az „orosz nacionalista burzsoázia” ellen, további engedményeket téve a nemzetiségek irányába (maga Lenin különbséget tett az elnyomó és elnyomott népek nacionalizmusa között, utóbbit támogatandónak tartva).¹⁵ Az Oroszországi Kommunista (bolsevik) Párt 1919. márciusi programja az anyanyelvi oktatás szükségességét hangsúlyozta.¹⁶ Ukrajnát illetően, például, az OK(b)P KB, tekintettel „a cárizmus és Oroszország uralkodó osztályainak sok évszázados elnyomására”, arra kötelezte a párt tagjait, hogy minden tegyenek meg az ukrán nyelv terjedése és szabad kibontakozása érdekében.” A párt tagjai, „figyelembe véve az ukrán tömegek elmaradottabb részének évszázados elnyomatását, kötelesek a lehető legnagyobb türelemmel viszonyulni hozzájuk.”¹⁷ A szovjethatalom a polgárháború idején a gyakorlatban is fellépett mindenféle nemzetiségi megkülönböztetés és az orosz sovinizmus ellen.¹⁸ A soknemzetiségű Orosz Birodalom népei közül sokat a prenacionális identitás jellemzett 1917 előtt, s például Közép-Ázsiában éppen a szovjethatalom „teremtette meg” a ma is ismert „nemzeteket”: jó példa erre a különböző karluk-, kipcsak-, és oguz-török nyelvű etnoszok (szártok, a tulajdonképpeni üzbégek, „közép-ázsiai törökök”) egyvelegeként létrejött modern üzbég „nemzet” esete. De ide lehet sorolni az 1917 előtt pusztán „tatárként” (kaukázusi tatár) emlegetett azerbajdzsánokat is.¹⁹

Közép-Ázsiában a szovjethatalom egészen odáig ment az „orosz sovinizmus elleni harcban”, hogy kitelepítették az ebbe a térségbe korábban érkezett orosz telepes-parasztokat. Az OK(b)P KB egyik 1920. szeptemberi határozata (3. pont) azt tűzte ki célul, hogy megszabadítsák Közép-

¹⁵ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Т. 3. Москва 1984. 18.

¹⁶ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Т. 2. 82-83.

¹⁷ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Т. 2. 1983. 199.

¹⁸ Ld. E vonatkozásban a Népbiztosok Tanácsának alábbi rendelkezéseit: 1919. 06. 05. segítségnyújtás a zsidópogromok áldozatainak; 1919. 08. 14. Szibéria őslakos népei számára a jogok garantálása; 1919. 10. 06. segítségnyújtás a fehérterror baskír áldozatainak.

¹⁹ Krausz Tamás: *Bolsevizmus és nemzeti kérdés*. Budapest 1989, Akadémiai Kiadó; Krausz Tamás: *A Szovjetunió rövid története*. Budapest 2008, Kossuth, 63. o.

Ázsiát a „ragadozó nagyorosz kulákoktól”, és felszámolják a „birodalmi kolonizációt”.²⁰ A „kulák sovinizmus” elleni harc jegyében 1921-ben került sor az oroszok kitelepítésére Közép-Ázsiából, az általuk elfoglalt földeket visszaadták a „kirgizeknek” (kazahoknak).²¹

Az 1922-ben megalakult Szovjetunió 1926-ban (a közép-ázsiai köztársaságok konszolidálódása után) 6 szövetségi köztársaságot (Oroszországi SZSZFK, Ukrán SZSZK, Belarusz SZSZK, Kaukázusontúli SZSZFK, Türkmen SZSZK, Üzbég SZSZK) egyesített, benne még további 32, nemzeti alapon elkülönülő területi közigazgatási egységgel. A nemzetiségi szubjektumok mellett területi autonómiák (Krími ASZSZK, Dagesztáni ASZSZK), sőt, még egy vallási alapon szerveződő egység is (Adzsarisztan ASZSZK) létrejött.

Az OK(b)P 1923. áprilisi, XII. Kongresszusán az egyik fő megvitandó téma a nemzetiségi kérdés volt. A párt nemzetiségi kérdésről hozott határozata elítélte a „cárizmus ruszifikáló politikáját” (4. pont), s elsődleges feladatként nevezte meg „a nagyorosz sovinizmus még meglévő maradványai elleni harcot” (7. pont), igaz, említést nyert az örmény, üzbég, azerbajdzsán, grúz sovinizmus elleni harc szükségessége is.²² Elfogadták a korenyizáció (gyökeresítés) programját, azaz a nemzetiségi körzetek helyi, nemzetiségi káderekkel való „feltöltését”. Eszerint kimondottan károsnak ítélték az „orosz származású régi párttagok jelenlétét a párt központi testületeiben, a nemzetiségi területek vezetésében, ők ugyanis nem ismerik ezen köztársaságok dolgozó tömegeinek erkölcsait, szokásait, nyelvét.”²³ Hitet tettek a népek kiegyenlítése, a Szovjetunió „elmaradott” népeinek felemelése mellett. A kisebb népek egyenjogúsítása és támogatása mellett a bolsevik párt ezen határozatai kimondottan deruszifikáló („dekolonizáló”) jellegűek is voltak: tervbe vették a még meglévő távolkeleti, kaukázusi, közép-ázsiai orosz „kolóniák” felszámolását. Kimonda-

²⁰ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Т. 2. Москва 1983. 368-370.

²¹ Krausz Tamás: *Bolsevizmus és nemzeti kérdés*. 104., Генис В. Л. Депортация русских из Туркестана в 1921 году in: *Вопросы истории* 1998/1. 44-58., 44-45. Érdekes adalék, hogy Sztálin ellenezte a turkesztáni oroszok deportálását, míg Lenin támogatta azt. U.o. 53.

²² *Двенадцатый Съезд РКП(б)*. Стенографический отчет. Москва 1968. 692-694.

²³ *Двенадцатый Съезд РКП(б)*. Стенографический отчет. 696.

tott: az oroszok mint többségi nép nem kapnak semmiféle autonómiát, az orosz kultúra uralkodó tendenciája burzsoá-nemesi, birodalmi-elnyomó jellegű.²⁴ Sztálin április 23-án mondott kongresszusi beszédében a NEP-et tette felelőssé az „orosz sovinizmus” erősödéséért, a NEP eredményeképpen ugyanis, úgymond, „életünkben egy új jelenség üti fel a fejét – a nagyorosz sovinizmus, amely befészkelődött intézményeinkbe, és nemcsak a szovjet, de a pártintézményekbe is.” Sztálin bírálta ugyan a grúz, azerbajdzsán, buharai sovinizmust is, de az orosz sovinizmust nevezte meg elsődleges veszélyforrásként.²⁵ A korenizációjára vonatkozó központi elképzeléseket alsóbb szinten igyekeztek végrehajtani (pl. a Karél ASZSZK-ban a mielőbbi karélizációt sürgették,²⁶ a Burját-Mongol ASZSZK-ban a burját nyelv terjesztésének, burját nyelvű kulturális alkotások születését fontosságát hangsúlyozták).²⁷

Rendkívül érdekes forrását adják a szovjet nemzetiségi politikának az újonnan megszerveződő köztársaságok alkotmányai. Az Ukrán SZSZK 1929-es alkotmánya az ukrán nemzeti kultúra terjesztésének fontosságát hangsúlyozta,²⁸ a belorusz alkotmány a köztársaság hivatalos nyelveiként elismerte a beloruszt, zsidót, orosz és a lengyelt is.²⁹ Azerbajdzsánban új „türk” ABC-t alkottak, amelyet a köztársaság összes iskolájában bevezettek, Grúziában a grúzt tették hivatalos nyelvvé, Örményországban az örményt.³⁰ Az összes köztársasági alkotmány hangsúlyozta az anyanyelvi oktatás, a nemzetiségi nyelvhasználat fontosságát. A '20-as években a nemzetiségeknek tett engedmények odáig elementek, hogy például az 1927-es türkmén alkotmány szerint az RKKA-ban (Munkás-Paraszt Vörös Hadserreg) a türkmének külön csapattesteket alkothattak.³¹ Az ilyesféle „engedmények” persze a sztálini központosítás nyomán majd eltűnnek. Az 1936-os sztálini alkotmány már érezhetően unifikáló jellegű volt, de a nemzetiségi vívmányok jelentős része megmaradt.

²⁴ Миллер, Алексей: *Империя Романовых и национализм*. Москва 2006. 211-212.

²⁵ *Двенадцатый Съезд РКП(б)*. Стенографический отчет. 481.

²⁶ *Съезды советов в документах 1917–1936*. Т. 4. Ч. 2. Москва 1963. 367.

²⁷ *Съезды советов в документах 1917–1936*. Т. 4. Ч. 2. 254.

²⁸ *Съезды советов в документах 1917–1936*. Т. 5. Москва 1964. 242.

²⁹ *Съезды советов в документах 1917–1936*. Т. 5. 659.

³⁰ *Съезды советов в документах 1917–1936*. Т. 6. 499., 462.

³¹ *Съезды советов в документах 1917–1936*. Т. 7. 534.

Nemcsak szovjet, de külföldi források is alátámasztják, elismerik a szovjethatalom szerepét például az ukrán nemzeti identitás megformálásában. S. Patek lengyel diplomata egy 1927-es levelében konstataulta, hogy a szovjethatalom ténylegesen sokat tett az ukrán nemzeti szellem felemelésében.³²

A szovjethatalom politikájának eredményeképpen a '30-as évek végére a nemzetiségi köztársaságok fővárosaiban jelentősen megnőtt a „tituláris náció” aránya.³³ A '20-as és '30-as években az egész Szovjetunióban számottevően megnövekedett az írni-olvasni tudás. Noha az 1939-es népszámlálás szerint az oroszok, ukránok körében magasabb volt az írni-olvasni tudás, mint például a közép-ázsiai népeknél (83–84 %, szemben a 60 % körüli értékekkel, a csecseneknél 43 %), ugyanakkor, ha figyelembe vesszük, hogy még a '20-as években is lényegében 90 %-os analfabétizmus volt jellemző Közép-Ázsia muzulmán lakosaira, láthatjuk, a szovjethatalom mindenféle nemzetiségi-etnikai megkülönböztetés nélkül tevékenykedett polgárai kulturális színvonalának emelésén.³⁴

A '30-as években fordulat következett be a szovjet nemzetiségi politikában is: egy, a Pravdában 1932-ben megjelent cikk, amely az ukránosítást bírálta, az első jelek egyike volt. Ezt követően egyre-másra szűntek meg nemzetiségi termelőszövetkezetek, kolhozok, miközben lassan „rehabilitálódott” az orosz kultúra, s az internacionalista világszemléletet hangsúlyozottan patrióta megközelítés váltotta fel.³⁵ A '30-as években elhatalmasodó állami represszió gépezete a nemzetiségi értelmiségekre is lecsapott. 1937-től megkezdődött az oktatás – a nemzetiségi iskolák – ruszifikációja, az áttérés az orosz nyelvű oktatásra, a nemzetiségek latin nyelvű írásbeliségének likvidálása, amely azonban alapjában nem etnikai-nacionalista megfontolásokból következett be, hanem az államhatalmi centralizáció okából. Maga Krupszkaja, Lenin özvegye is kifejezte rosszalását ez ügyben Sztálinnak.³⁶ A nemzetiségek ellen irányuló intézkedések

³² СССР глазами польских дипломатов (1926–1931 гг.) in: *Вопросы истории* 1993/9. 45–58. 47.

³³ Поляков Ю. А.: Воздействие государства на демографические процессы в СССР (1920–1930-е годы) // *Вопросы истории* 1995/3. 122–135., 126.

³⁴ Поляков Ю. А. Воздействие государства на демографические процессы в СССР (1920–1930-е годы) in: *Вопросы истории* 1995/3. 122–135., 127.

³⁵ Миллер, Алексей: *Империя Романовых и национализм*. Москва 2006. 216–217.

³⁶ *Государственный антисемитизм в СССР 1958–1953*. Москва 2005. 14.

mögött olykor maga Sztálin állt, például, amikor 1937-ben a Volgai Német Köztársaság belügyi állományában a német nemzetiségű alkalmazottak elbocsátására adott utasítást.³⁷ A nagy terror idején egyre-másra „göngyölítették fel” a különböző „nacionalista” sejteket. Nyikolaj Jezsov belügyi népbiztos 1937. augusztus 11-én a lengyel hírszerzés „fasiszta, felkelést bujtogató kém-diverzáns-terrorista” tevékenységéről számolt be a Szovjetunió területén, szeptemberben „örmény nacionalista hálózatot” számoltak fel, novemberben a Burját-Mongol ASZSZK-ban „pánmongol kémszervezetet” lepleztek le.³⁸ 1938. január 31-én a OK(b)P KB határozatot hozott a különböző nemzetiségek körében is repressziók foganatosításáról. Eszerint 1938. április 15-ig föl kell számolni a lengyelek, lettek, németek, észtek, finnek, görögök, irániak, kínaiak, románok között működő „diverzáns kém kontingenseket.”³⁹ 1938 márciusában Jezsov Sztálinnak küldött jelentésében arról számolt be, a „nemzetiségi vonalon” összesen 1646 főt ért represszió, ezekből a legtöbb, az összes letartóztatott fele lengyel volt (824 fő), utánuk a „német vonal” következett 299, majd a lett 230 fővel.⁴⁰ 1939. augusztus 25-én utasítás érkezett a lengyelek, finnek, lettek, észtek, németek eltávolításáról a belügyi szolgálatból.⁴¹ Ebben az időszakban azonban már ennél nagyobb tragédiák is történtek: a '30-as '40-es években egész népeket deportáltak Szibériába és Közép-Ázsiába.

Először a Távol-Keleten élő koreaiakat deportálták Közép-Ázsiába 1937-ben, majd 1939 után a Szovjetunió nyugati expanziójával megkezdődött a „szovjetellenes” elemek kitelepítése az újonnan elfoglalt balti, belorusz, ukrán területekről (igaz – ellentétben a mai divatos „történeti” megfontolásokkal – nem nemzetiségi-etnikai indíttatásból történtek ezek az események). Nem sokkal a háború kitörése után politikai-stratégiai okokból deportálták a volgai németeket, (a Volgai Német Autonóm Köztár-

³⁷ Лубянка, Сталин и главное управление госбезопасности НКВД 1937–1938. Москва 2004. 297.

³⁸ Лубянка, Сталин и главное управление госбезопасности НКВД 1937–1938., 303., 379., 430.

³⁹ Лубянка, Сталин и главное управление госбезопасности НКВД 1937–1938., 468–469.

⁴⁰ Лубянка, Сталин и главное управление госбезопасности НКВД 1937–1938., 503.

⁴¹ Лубянка, Сталин и НКВД-НКГБ-ГУКР Смерш 1939–1946. Москва 2006. 123.

ságban, a Szaratov és Sztálingrád megyében élő németeket) összesen 479 841 főt.⁴² 1941 augusztusában egy szigorúan titkos utasítás alapján az Ukrajnában élő németeket is keletre szállították.⁴³ Hamarosan erre sorsra jutottak a finn határ mentén élő ingermanlandi finnek is. 1943-tól a Dél-Oroszországban élő, s a németekkel való kollaborációval vádolt kalmüköket, karacsájokat, csecseneket, ingusokat, balkárokat, meszheti törököket, krími tatárokat deportálták.

Sztálin halála (1953) után Lavrenytij Berija rövid tündöklése (belügy-minisztersége) idején a Szovjetunió „liberalizálását” célzó intézkedések születtek. Az egyik legmarkánsabb „reformvonal”, ami Berija politikáját jellemezte, a nemzetiségi kérdésben érhető tetten. Berija a „lenini-sztálini nemzetiségi politika” elveinek megsértését kérte számon az előző évek gyakorlatán, például Nyugat-Ukrajna esetében.⁴⁴ Az SZKP KB 1953. május 26-i határozata ismét fontosnak tartotta a nemzetiségi káderek kinevezését nemzetiségi területekre (7. pont), konkrétan Litvániát megnevezve (16. pont) és a lenini-sztálini nemzetiségi politika elveinek megsértéséről beszélt, megjegyezve: a „litván nyelvet, szokásokat, kultúrát nem ismerő emberek jelenléte a vezető párt és állami tisztségekben megnehezíti a tömegek és a hatalom közeledését.”⁴⁵ Az 1953. június 12-i SZKP KB határozat a belarusz nemzetiségű káderek hiányát hánytorgatta fel a Belarusz SZSZK-ban.⁴⁶

A hruscsovi enyhülés időszakában rehabilitáltak egy sor ártatlanul meghurcolt (deportált) népet, 1957-ban a csecsenek, ingusok, balkárokat, karacsájokat, kalmükök visszatérhettek szülőföldjükre.⁴⁷ Az SZKP KB a Szovjetunió megalakulásának 50. évfordulóján a Szovjetuniót „soknemzetiségű államként”, illetve „soknemzetiségű szocialista államként” határozta meg.⁴⁸ Bizonyos terminológiai bizonytalanságot jelez, hogy egyszerre beszéltek „szovjet népekről”, majd pedig szovjet népről, sőt, „soknemze-

⁴² Лубянка, Сталин и НКВД-НКГБ-ГУКР Смерш 1939–1946. 312.

⁴³ Лубянка, Сталин и НКВД-НКГБ-ГУКР Смерш 1939–1946. 314.

⁴⁴ Лаврентий Берия 1953. Москва 1999. 46-47.

⁴⁵ Лаврентий Берия 1953., 50-51.

⁴⁶ Лаврентий Берия 1953., 61.

⁴⁷ По решению правительства СССР... Нальчик 2003. (сост. Бугай Н. Ф., Гонов А. М.)

⁴⁸ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Т. 12. 186., 188.

tiségű szovjet népről.”⁴⁹ Ebben a fogalmi bizonytalanságban a valóságos folyamatok és az ideológiai céltételezés közötti ellentmondás fejeződött ki. Az 1977-es brezsnyevi alkotmány tovább folytatta az unifikálást, ekkor már csak két olyan köztársaság volt, amelynek alkotmányában kimondott azok államnyelve: Grúzia és Örményország.⁵⁰

Az SZKP többször is rendezettnek deklarálta a nemzetiségi kérdést, ami azonban törékeny illúziónak bizonyult: a Szovjetunió válsága éppen az etnikai villongásokon keresztül vált nyilvánvalóvá (1986: Alma-Ata, 1988-tól az azerbajdzsán–örmény-viszály). A Szovjetunió gyors és váratlan összeomlása azonban nem rendezte a nemzetiségi kérdést, éppen ellenkezőleg: olyan helyeken alakultak ki államhatárok, ahol azok soha korábban nem léteztek. Emberek milliói hirtelen kisebbségi sorba kerültek (1991 után mintegy 25 millió orosz rekedt az Orosz Föderáció határain kívül). vagy korábban soha nem létezett államok polgárai lettek. Észtországban és Lettországban a származásuk miatt megtagadták az állampolgárságot több százezer, főként orosz nemzetiségű személytől. A posztszovjet térségen belül ma is az egyik legfontosabb konfliktusforrás az etnikai kisebbségek problémája.

3. De milyen nemzetiségi folyamatok zajlottak ténylegesen is a Szovjetunióban? Ha például összehasonlítjuk a köztársasági fővárosok nemzetiségi képét 1897 és 1926 között, világosan látszik a szovjethatalom nemzetiségeket támogató politikájának eredménye. Például Minszk, a Belarusz SZSZK fővárosa, ahol 1897-ben még a 10 %-ot sem érte el a belorusz lakosság aránya (zsidó többségű volt tudniillik, de még az oroszok és lengyelek aránya is felülmúlta a fehéroroszkét a 19. század végén), 1926-ban már belorusz – relatív – többségű várossá lett, igaz, arányuk éppen-hogycsak meghaladta a zsidókét (42,18 % szemben 40,83 %-al).⁵¹ A későbbi Ukrajna fővárosa, Harkov 1897-ben még bőven orosz többségű volt, 1926-ban már az ukránok kerültek, igaz, csak csekély többségbe az oroszokkal szemben. Ugyanez vonatkozik Ukrajna 1934 utáni fővárosára, Kijevre

⁴⁹ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Т. 12. 193., 196.

⁵⁰ Конституция СССР и Конституции СССР. Москва 1978., 24., 486.

⁵¹ Первая всеобщая перепись населения Российской империи Т. XXII. Минская губерния. СПб. 1904. 78-83., Всесоюзная перепись 1926 г. Т. X. Москва 1928. 13-15.

is, amely 1897-ben még orosz város volt, 1926-ban már csak orosz nyelvű város, ahol viszont az ukrán nemzetiségűek (a magukat ukránnak vallók) száma messze felülmúlta az oroszokét.⁵² Tbiliszi, amely 1897-ben még alapján örmény város volt, a szovjethatalom első éveiben grúz többségűvé változott (igaz, csak nem sokkal megelőzve az örményeket).⁵³ 1897-ben még csak hajszálnyi többségben voltak az örmények Jerevánban, alig voltak többen, mint az azerbajdzsánok (43,2 % szemben 42,6 %-al). 1926-ra már masszív örmény többséggel találkozhatunk az Örmény SZSZK fővárosában.⁵⁴

Van persze kivétel is, mint például Baku városa, ahol lényegében nem változtak az etnikai-nemzetiségi arányok 1897 és 1926 között: az Azerbajdzsán SZSZK fővárosa megmaradt relatíve orosz többségűnek (33 és 37 %-os aránnyal), jelentős azerbajdzsán (tatár, türk) és örmény lakossággal.⁵⁵ A Türkmen SZSZK fővárosában, Ashabadban meg egyenesen az oroszok arányának növekedése észlelhető a mondott időszakban.⁵⁶

1926 és 1937 között már az oroszok arányának növekedéséről árulkodnak a népszámlálások adatai. Noha a Belorusz SZSZK-ban csökkent az oroszok aránya és száma (5-ről 3 %-ra), nőtt az oroszok aránya (és száma) Ukrajnában (9-ről 11 %-ra), Grúziában (4-ről 8 %-ra), Örményországban (2-ről 3 %-ra), Üzbegisztánban (5-ről 11 %-ra), Türkmenisztánban (8-ről 17 %-ra), Azerbajdzsánban (10-ről 16 %-ra), az 1936-ban szövetségi köztársasági rangra emelkedett Kirgizisztánban (12-ről 20 %-ra), Kazahsztánban (20-ről 37 %-ra), és Tadzsikisztánban is, ahol lényegében nem is éltek oroszok 1926-ban, arányuk 1937-ben már elérte a 8 %-ot.⁵⁷

⁵² *Первая всеобщая перепись населения Российской империи* I. XVI. СПб. 1903. 86-91., Т. XLVI. СПб. 1903. *Всесоюзная перепись 1926 г.* Т. XI., 25-27., 309-311.

⁵³ *Первая всеобщая перепись населения Российской империи* II. LXIX. СПб. 1905., *Всесоюзная перепись 1926 г.* Т. XIV. Москва 1929. 15-18.

⁵⁴ *Первая всеобщая перепись населения Российской империи* Т. LXXI. СПб. 1905. 52-55., *Всесоюзная перепись 1926 г.* Т. XIV., 7-8.

⁵⁵ *Первая всеобщая перепись населения Российской империи* Т. LXI. СПб. 1905. 50-53., *Всесоюзная перепись 1926 г.* Т. XIV., 13-15.

⁵⁶ *Первая всеобщая перепись населения Российской империи* Т. LXXXII. СПб. 1904. 53-55., *Всесоюзная перепись 1926 г.* Т. XVI., 16-18.

⁵⁷ *Всесоюзная перепись 1926 г.* Т. XVIII. Москва 1929. 8-13., *Всесоюзная перепись населения 1937 года: общие итоги.* Сборник документов и материалов. Москва 2007. 86-110.

Az Oroszországi SZSZFK belül, összehasonlítva az 1926-os és az 1937-es népszámlálás eredményeit, azt tapasztalhatjuk, hogy mindenütt nőtt az oroszok aránya, beleértve a nemzetiségi körzeteket is: a Burját-Mongol ASZSZK-ban (53-ról 64 %-ra), a Kabard-Balkár AK-ban (8-ról 35 %-ra), a Kalmük ASZSZK-ban (11-ről 41 %-ra), a Karél ASZSZK-ban (57-ről 63 %-ra), a Komi ASZSZK-ban (6-ról 21 %-ra), a Mari ASZSZK-ban (44-ről 46 %-ra), a Volgai Német köztársaságban (20-ról 22 %-ra), Észak-Oszét AK-ban (7-ről 36 %-ra), az Udmurt ASZSZK-ban (43-ról 47 %-ra), a Csuvas ASZSZK-ban (20-ról 22 %-ra). Nem változott az oroszok aránya a Tatár ASZSZK-ban (43 %), Oroszország egészében pedig (nem számítva ide az 1926-ban még Oroszország részét képező Kazahsztánt és Kirgizisztánt) 78-ról 82 %-ra nőtt az oroszok aránya 11 év alatt.⁵⁸

A Szovjetunióban az oroszok aránya az 1926-os 57 %-ról 1937-re 58 %-ra emelkedett (számuk 84 millióról 94 millióra). A nagyobb népek közül szintén emelkedett a tatárok, azerbajdzsánok, üzbégek, örmények, zsidók, grúzok száma a Szovjetunióban. Csökkent viszont az ukránoké és kazahoké, összefüggésben azzal, hogy az erőszakos kollektivizálás, a szárazság és az erőszakos politika miatt bekövetkezett nagy éhínség 1932-33-ban az e népek által lakott területeken rendkívül nagy veszteséget okoztak. Különösen a kazahok esetében óriási a veszteség: 1926-ban még 3, 965 millió kazahot írtak össze, 1937-ben már csak 2, 862 milliót!

1945 után a Szovjetunió nemzetiségi képének alakulását meghatározta a háború súlyos öröksége. A Szovjetunió megszállt területein a lakosság 25 %-a pusztult el. Nem csoda, hogy a háború sújtotta nyugati területeken nagy számban jelent meg új jövevény népesség – főként oroszok. Tényszerűen igaz, hogy a balti államokban – főképpen az iparosítás szükségletei következtében – megnövekedett az oroszok aránya a második világháborút követő években, ám az oroszok térnyerése a Szovjetunió más nyugati köztársaságaiban is megfigyelhető 1959 és 1989 (azaz az első háború utáni és az utolsó szovjet népszámlás) között, amit az alábbi táblázat szemléltet.⁵⁹

⁵⁸ *Всесоюзная перепись 1926 г. Т. IX. 34-40., Всесоюзная перепись населения 1937 года: общие итоги. Сборник документов и материалов. 88-90.*

⁵⁹ *Итоги всесоюзной переписи населения 1959 г. Латвийская ССР. Москва 1962. 96., Итоги всесоюзной переписи населения 1959 г. Литовская ССР. Vilnius 1963. 160., Итоги всесоюзной переписи населения 1959 г. Украинская ССР. Москва*

köztársaság	oroszok aránya	
	1959	1989
Észt SZSZK	20 %	30 %
Lett SZSZK	27 %	34 %
Litván SZSZK	8,5 %	9 %
Belarusz SZSZK	8 %	13 %
Ukrán SZSZK	17 %	22 %
Moldovai SZSZK	10 %	13 %

Ukrajnában például több mint 4 millióval gyarapodott az oroszok száma 1959 és 1989 között. Érdeemes áttekinteni azt is, hogyan változott a mondott időszakban a fenti köztársaságok fővárosainak nemzetiségi arculata. Itt már valamivel differenciáltabb kép tárul elénk, míg Tallinban és Rígában tovább nőtt az oroszok aránya, a többi fővárosban csökkent⁶⁰.

főváros	oroszok aránya	
	1959	1989
Tallin	32 %	42 %
Riga	39 %	47 %
Vilnius	29 %	20 %
Minszk	23 %	20 %
Kijev	23 %	21 %
Kisinyov	32 %	25 %

Még mielőtt elhamarkodottan ítéletet mondanánk a Szovjetunión belüli „ruszifikálásról”, emlékeztetünk arra, hogy a Szovjetunió déli köztársaságaiban a fentiekkel ellentétes folyamatok zajlottak, mindenekelőtt az

1963. 168., *Итоги всесоюзной переписи населения 1959 г. Молдавская ССР*. Москва 1962. 90. *Итоги всесоюзной переписи населения 1959 г. Белорусская ССР*. Москва 1963. 124. *Национальный состав населения СССР (по данным переписи 1989 г.)* Москва 1991. 78., 88., 120., 122., 124., 140.

⁶⁰ *Итоги всесоюзной переписи населения 1959 г. Белорусская ССР*. 126., *Итоги всесоюзной переписи населения 1959 г. Латвийская ССР*. 94., *Итоги всесоюзной переписи населения 1959 г. Литовская ССР*. 162., *Итоги всесоюзной переписи населения 1959 г. Украинская ССР*. 176., *Итоги всесоюзной переписи населения 1959 г. Молдавская ССР*. 92., *Национальный состав населения СССР (по данным переписи 1989 г.)*. 82., 90., 120., 122., 124., 140.

oroszok visszaszorulása, ami persze elválaszthatatlan a térség demográfiai robbanásától is:⁶¹

köztársaság	Oroszok aránya	
	1959	1989
Grúz SZSZK	10 %	6 %
Azerbajdzsán SZSZK	14 %	6 %
Örmény SZSZK	3 %	2 %
Kazah SZSZK	43 %	38 %
Türkmen SZSZK	17 %	10 %
Üzbég SZSZK	13 %	8 %
Kirgiz SZSZK	30 %	22 %
Tadzsik SZSZK	13 %	8 %

A déli fővárosokban szintén szembetűnő volt az oroszok visszaszorulása:⁶²

főváros	Oroszok aránya	
	1959	1989
Tbiliszi	18 %	10 %
Baku	35 %	16 %
Jereván	4 %	2 %
Alma-Ata	73 %	59 %
Ashabad	50 %	32 %
Taskent	44 %	34 %
Frunze	69 %	56 %
Dusanbe	48 %	32 %

⁶¹ *Итоги всесоюзной переписи населения 1959 г. Азербайджанская ССР.* Москва 1963. 134., *Итоги всесоюзной переписи населения 1959 г. Грузинская ССР.* Москва 1963. 134., *Итоги всесоюзной переписи населения 1959 г. Казахская ССР.* Москва 1962. 162., *Киргизская ССР.* 128., 128., *Узбекская ССР* М. 1962. 138., *Таджикская ССР.* М. 1963. 116., *Национальный состав населения СССР (по данным переписи 1989 г.).* Москва 1991. 92., 102., 114., 118., 126., 130., 134., 136.

⁶² *Итоги всесоюзной переписи населения 1959 г. Азербайджанская ССР.* Москва 1963. 140., *Итоги всесоюзной переписи населения 1959 г. Грузинская ССР.* Москва 1963. 138., *Итоги всесоюзной переписи населения 1959 г. Казахская ССР.* 172., *Киргизская ССР.* 132., *Туркменская ССР.* 132., *Узбекская ССР.* 146., *Таджикская ССР.* 122., *Национальный состав населения СССР (по данным переписи 1989 г.).* Москва 1991. 98., 104., 114., 118., 126., 130., 134., 136.

Azaz a Kaukázusban és Közép-Ázsiában mindenütt csökkent az orosz aránya, s a Kaukázus köztársaságaiban még a számuk is. Azerbajdzsánban 1959-ben még több mint félmillió orosz élt, harminc évvel később már kevesebb, mint 400 ezer (egészen pontosan kimutatható, hogy az azerbajdzsáni oroszok fogyatkozása a '70-es években kezdődött, az 1970-es 510 ezres csúcs után). Grúziában szintén kevesebb orosz élt 1989-ben, mint az '50-es években (407 versus 341 ezer), igaz, itt a csökkenés már a '60-as években megkezdődött. Örményországban szintén csökkent az oroszok száma, 56 ezerről 51 ezerre. A '70-es években felgyorsult az oroszok térvesztése a Szovjetunió déli nagyvárosaiban: a korábban oroszajkú Bakuban, Taskentban, Dusanbéban egyre inkább háttérbe szorultak az oroszok és a köztársaságbeli „tituláris nemzetek” képviselői vették át a helyüket. Mindez elválaszthatatlan a *világméretű* muzulmán népességgrobbanástól, amely a Szovjetuniót is érintette. Az 1959 és 1989 közötti 30 évben több mint a duplájára nőtt a Szovjetunión belül a kazahok, azerbajdzsánok, tadzsikok, türkmének, kirgizek, csecsenek, avarok, lezginék, karakalpakok, darginok, kumikok, krími tatárok, ujburok, ingusok, törökök, tuvaiak, itelmenek, jukagirok, talisok, udinok száma. Ezek túlnyomórészt muzulmán népek (leszámítva igen távoli nyelvrokonainkat, a sámánhitű paleoszibériai jukagirokat, a pogány kamcsatkai itelmeneket, a buddhista és sámánhitű tuvaiakat, és a kaukázusi keresztény udinokat). A Szovjetunióban 55 %-ról 51 %-ra csökkent az oroszok aránya 1989-ig, miközben az üzbégek a Szovjetunió harmadik legnagyobb népévé léptek elő (megelőzve a beloruszokat).

Ami magát Oroszországot illeti, az oroszok aránya az OSZSZFK-on belül 83 %-ról 81,5 %-ra csökkent 1959 és 1989 között. Növekedett az oroszok aránya a nemzetiségi körzetek közül a Karél ASZSZK-ban (63 %-ról 74 %-ra), a Komi ASZSZK-ban (48 %-ról 58 %-ra), az Udmurt ASZSZK-ban (57-ről 59 %-ra), a Csuvas ASZSZK-ban (24 %-ról 27 %-ra), a Jakut ASZSZK-ban (44 %-ról 50 %-ra), a Zsidó AK-ben (78 %-ról 83 %-ra), a Hakasz AK-ben (77 %-ról 79 %-ra), a Komi-Permjak AK-ben (33 %-ról 36 %-ra), a Korják AK-ben, Dolgán-Nyenyec AK-ben (65 %-ról 67 %-ra), az Uszty-Ordini Burját AK-ben (56 %-ról 57 %-ra), a Csukotkai AK-ben (50 %-ról 66 %-ra), Evenki AK-ben (58 %-ról 67 %-ra), Jamal-Nyenyec AK-ben (45 %-ról 59 %-ra), azaz főként az ország európai részein és Kelet-Szibériában.

Csökken az oroszok aránya a Baskír ASZSZK-ban (42 %-ról 39 %-ra), a Burját ASZSZK-ban (75 %-ról 70 %-ra), a soknemzetiségű Dagesztánban (20 %-ról 9 %-ra), a Kabard-Balkár köztársaságban (39 %-ról 32 %-ra), a Kalmük ASZSZK-ben (56 %-ról 38 %-ra, itt többségbe kerültek a kalmükök), az Észak-Oszét ASZSZK-ben (40 %-ról 30 %-ra), a Tatár ASZSZK-ban (44 %-ról 43 %-ra), a Tuvai ASZSZK-ban (40 %-ról 32 %-ra), a Csecsen-Ingus ASZSZK-ban (49 %-ról 23 %-ra), az Adige AK-ben (70 %-ról 68 %-ra), a Hegyi-Altáj AK-ben (70 %-ról 60 %-ra), a Karacsáj-Cserkesz AK-ben (51 %-ról 42 %-ra), az Agini Burját AK-ben (48 %-ról 41 %-ra), a Nye-nyec AK-ben (69 %-ról 66 %-ra), a Hanti-Manszi AK-ben (73 %-ról 66 %-ra), azaz a Kaukázusban és Szibéria egyes részein. Változatlan maradt az oroszok aránya a Mari ASZSZK-ban (48 %), a Mordvin ASZSZK-ban (61 %).⁶³

Mint az a fentiekből is kitetszik, a Szovjetunióban (s magán Oroszországban belül is) sokrétű etnikai folyamatok mentek végbe, amelyeket nem lehet egyoldalú „eloroszosításként” interpretálni. Az 1920-as években Oroszország federalizálása, a bolsevik (lenini) nemzetiségi politika a nemzeti fejlődés új perspektíváit nyitotta meg Oroszország népei előtt. A ’30-as években is megmaradt a lenini nemzetiségi politika számos vívmánya, ám a sztálini centralizáció és repressziók a nemzetiségi fejlődés tekintetében is visszalépést jelentettek. A Szovjetunió posztsztálini időszakában az ország etnikai arculata megváltozott: a Kaukázus és Közép-Ázsia köztársaságaiban etnikai homogenizáció figyelhető meg a „tituláris nemzetek” arányának növekedésével, míg a többi köztársaságban (beleértve Oroszországot is) a kisebbségek arányának növekedése észlelhető.

Következésképpen, a szovjet nemzetiségi politika „elmélete” és „gyakorlata” is azt bizonyítja, hogy a Szovjetunió történetének orosz etnikai-nacionalista interpretációja nem állja meg a helyét.

⁶³ *Итоги всесоюзной переписи населения 1959 г. РСФСР.* Москва 1963. 300-410., *Национальный состав населения СССР (по данным переписи 1989 г.).* Москва 1991. 34-76.